

प्रकरण : १

बोजगाराचा हक्क व त्यांचे महत्त्व
एक ऐतिहासिक आढावा

प्रकरण : १

रोजगाराचा हक्क व त्यांचे महत्त्व एक ऐतिहासिक आढावा

प्रस्तावना :-

मानवी अधिकारामध्ये “रोजगाराचा हक्क” हा महत्वाचा हक्क आहे. दुसऱ्या महायुद्धात सर्व माणुसकीचा व लोकशाहीचा विध्वंस करणाऱ्या फॅसिस्ट साम्राजवाद्यांचा रशियातील सत्ताधारी कामगार वर्गाने व लोकशाही राष्ट्रांनी पूर्ण विमोड केला. भांडवलशाही-साम्राज्यवादी शक्तींची खूपच पिछेहाट झाली. चीन, व्हिएतनाम, क्यूबा, कोरिया, पूर्व युरोपातील देश, त्याचप्रमाणे आफ्रिका, मध्य व दक्षिण अमेरिका अशा भागात कामगार सत्ता उभ्या राहिल्या आणि भारताप्रमाणेच अगठित वसाहतवजा देश स्वतंत्र झाले. जागतिक राजकारणाचा एकूणच झोक पिळणाऱ्या वर्गाविरुद्ध व श्रमणाऱ्यांच्या बाजूचा होता. या पार्श्वभूमीवर श्रमाला, रोजगाराला काम करण्याच्या हक्काला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. १९३६ च्या सो. युनियनच्या राज्यघटनेत काम करण्याचा हक्क नागरिकांना दिलेला आहे. १९४८ च्या संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवी हक्कांच्या जागतिक जाहीरनाम्यात “रोजगार हक्काचा” समावेश केला आहे. कामाच्या हक्कातून सर्व गोष्टी सुलभ होतात. काम मिळाले व त्यांची शाश्वती झाली की जीवन वेतन मिळेल त्यातून मानवाच्या आवश्यक गरजा भागविल्या जातात. लोकशाहीमध्ये जगण्याचा हक्क हा मतदानाच्या हक्काशी जोडला आहे. “कामाचा हक्क” हा भारतीय राज्यघटनेत मूलभूत हक्कांमध्ये समाविष्ट न करता मार्गदर्शक तत्वामध्ये समाविष्ट केला आहे. महाराष्ट्रामध्ये वि. स. पागे यांच्या अथक प्रयत्नांतून, १९७१-७२ च्या व सतत पडणाऱ्या दुष्काळी परिस्थितीमुळे, लोकचळवळीतून १९७७ मध्ये रोजगाराच्या हक्काला” कायदेशीर स्वरूप प्राप्त झाले. कामाची इच्छा असणाऱ्या अकुशल कामगारांना रोजगार पुरविणारी महाराष्ट्र रोजगार हमी योजना” ही एकमेव योजना आहे. “मागेल त्याला काम आणि कामाप्रमाणे दाम” हे तत्व रोजगार हमी योजनेचे आहे.

नैसर्गिक अधिकारांची कल्पना :-

मानवाला जे हक्क मिळाले आहेत ते निसर्गाकडून मिळाले आहेत. राज्य किंवा समाज ह्या हक्काची निर्मिती करित नाही. माणसाला त्याच्या जन्माबरोबरच जे हक्क प्राप्त होतात. ते कोणीही देवू शकत नाही किंवा ते कोणाला काढून घेता येत नसतात. माणसाला निसर्ग अवयवांबरोबर हक्कही प्रदान करित असतो. मनुष्याला जन्म देण्याचे काम निसर्ग करतो. राज्य किंवा समाज त्याला घटक म्हणून मान्यता देतात. राज्य माणसाला नष्ट

करू शकेल पण निर्माण करू शकणार नाही. म्हणूनच या दृष्टीने जीविताचा हक्क, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा हक्क वगैरे हक्क आपोआपच नैसर्गिक ठरतात. हे हक्क राज्याने निर्माण केलेले नाहीत. मानवाच्या मूलभूत प्रकृतीतच ते आहेत. नैसर्गिक हक्क हे स्वयंसिद्ध आहेत. त्यांचे वेगळे समर्थन करण्याची गरज नाही. हे हक्क अत्यंत आवश्यक म्हणूनच ते नैसर्गिक आहेत. समाजाचे कार्य सुरळीत चालावे यासाठी जी-जी स्वातंत्र्ये मानवाला आवश्यक आहेत ते सर्व नैसर्गिक होत.^३

वैधानिक अधिकार :-

वैधानिक हक्क राज्याकडून मान्यता पावलेले हक्क असतात. राज्याचे पाठबळ त्या पाठीमागे असते. वैधानिक हक्कांचा भंग झाला तर सरकारविरुद्ध किंवा एखाद्या नागरिकाविरुद्ध न्यायालयात जाता येते. वैधानिक हक्क हे सर्वांना समान रीतीने दिले जातात. हा अधिकार देताना राज्य हे ही कटाक्षाने पाहते की या हक्कामुळे इतरांच्या हक्कांवर आक्रमण न होता त्या व्यक्तीचा विचार व्यक्त करण्याचा अधिकार मात्र सुरक्षित राहावा.

राजकीय हक्क :- राज्याच्या दैनंदिन व्यवहारात भाग घेता यावा म्हणून जे हक्क निर्माण करण्यात येतात त्यांना राजकीय हक्क असे म्हणतात. राजकीय हक्कामध्ये प्रामुख्याने मतदानाचा हक्क, निवडणुकीत उभे करण्याचा हक्क, सरकारी नोकरी प्राप्त करण्याचा हक्क, सरकारवर टीका करण्याचा हक्क, सरकारकडे दाद मागण्याचा अधिकार इत्यादी नागरी हक्क होत.

नागरी हक्क :- मानवी जीवनाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करणारे जे हक्क असतात. त्यांना नागरी हक्क असे म्हणतात. नागरी हक्कामध्ये जीवन जगण्याचा हक्क, काम करण्याचा हक्क, शिक्षणाचा हक्क, मालमत्तेचा हक्क, भाषण व मुद्रणस्वातंत्र्याचा हक्क, संघ व सभा स्वातंत्र्य, समानतेचा हक्क, धार्मीक हक्क, स्वातंत्र्य व मुक्त संचाराचा हक्क, कराराचा हक्क इ.

जीवन जगण्याचा हक्क :-

कोणत्याही मनुष्याच्या जीवनात सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे जीवंत राहणे हे होय. ती सर्वात प्राथमिक व मूलभूत गरज असल्यामुळे जीवन जगण्याचा हा हक्क निर्विवादपणे मान्य केला आहे. या हक्कामध्ये, कोणत्याही व्यक्तीस इतर व्यक्तीचे प्राणहरण करण्याचा अधिकार नाही. कोणत्याही व्यक्तीस आत्महत्या

करण्याचा अधिकार नसतो. प्रत्येक व्यक्तीचा विकास राज्यास करावयाचा असतो. आत्महत्येमुळे राज्याच्या या कार्यात व्यथा उत्पन्न होऊ शकते. प्रत्येक व्यक्ती समाजास कोणत्या ना कोणत्या पध्दतीने उपयोगी असतो. जीवन जगण्याचा अधिकार निरंकुश स्वरूपाचा असू शकत नाही. त्यावरही काही मर्यादा आहेत. जीवन जगण्याच्या हक्कावर कायद्याचे नियंत्रण होय. कायद्याचा भंग करून व्यक्तीजीवन जगू शकत नाही. त्यामुळे इतरांचे जीवन धोक्यात येण्याचा संभव असतो आणि समाजात बेबंदशाही निर्माण होण्याचा धोका असतो. राज्याने व्यक्तीस सुरक्षिततेची हमी दिली आहे. परंतु राष्ट्रचे अस्तित्व धोक्यात येते तेव्हा व्यक्तीने राष्ट्रासाठी आपले जीवित समर्पित करण्याची तयारी ठेवली पाहिजे.

काम करण्याचा हक्क :-

जीवन जगण्याचा अधिकार काम करण्याच्या हक्कामुळे पूर्णतेस जाऊन पोहचतो. व्यक्तिस काम करण्याचा हक्क नसेल तर आपल्या उपजीवीकेचे साधन उपलब्ध करून देण्याचे कार्य राज्य करीत असते. सदृढ व सक्षम व्यक्तींना काम करण्याचा अधिकार मिळवून देणे हे प्रत्येक राज्याचे कर्तव्यच आहे. आजचे राज्य हे लोककल्याणासाठी राज्य मानले जाते. लोककल्याणकारी राज्यात तर सरकारकडून नागरिकांच्या फार मोठ्या अपेक्षा असतात. जास्तीत-जास्त लोकांचेच सुख व कल्याण साधण्यासाठी त्यांना उपजीवीकेचे साधन उपलब्ध होणे ही अत्यंत महत्वाची गोष्ट असते. राज्याने हे कार्य केले नाही तर त्यांच्या व्यक्तीमत्त्वाच्या विकासातील राज्य हीच एक मोठी धोंड ठरते असे म्हणता येईल. त्यामुळे प्रत्येक राज्याने आपल्या नागरिकांना काम करण्याचा हक्क उपलब्ध करून दिला पाहिजे.

परंतु याचा अर्थ असा नाही कि प्रत्येक व्यक्तीस आपल्या मनाप्रमाणे काम मिळेल. ज्या व्यक्तीची जी पात्रता असेल त्याचप्रमाणे त्या व्यक्तीस काम मिळू शकते. उदा. एखाद्या कामगारास डॉक्टरचे काम कधीच मिळू शकणार नाही. काम करण्याच्या हक्काचा दुसरा अर्थ असाहि आहे की कामगारास त्याच्या कामाचा पूर्ण मोबदला मिळाला पाहिजे. त्यांच्या जीवनाच्या ज्या काही प्राथमिक व अत्यावश्यक गरजा आहेत त्या कामाच्या मोबदल्यातून भागल्या पाहिजेत. उदा. अन्न, वस्त्र, निवार इ. कामगारांच्या कामाचे तासही निश्चीत झाले पाहिजेत. औद्योगिक राज्यक्रांतीच्या काळात कामाचे तास निश्चित नसल्यामुळे कामगार हा यंत्राचाच एक निर्जीव भाग बनून गेला होता हे आपणास माहितच आहे. अतिश्रमामुळे थकवा, अकार्यक्षमता व निराशा निर्माण होते. जर त्यास विचार करावयास वेळ नसेल तर तो उत्तम नागरिक बनू शकणार नाही. ॲरिस्टॉटल तर

म्हणतो की उत्तम नागरिक उत्तम राज्य निर्माण करतात.

भारतात अजून हा अधिकार मूलभूत मानला गेलेला नाही. त्यामुळे बेकारी भयंकर प्रमाणात वाढत आहे. बऱ्याच देशात अशी दयनीय स्थिती आहे. चीन व रशिया या देशांनी प्रत्येक नागरिकास काम करण्याचा हक्क खऱ्या अर्थाने मिळवून दिला आहे. चीन व रशियात बेकार मनुष्य शोधूनही सापडावयाचा नाही. इतर देशांपुढे काम करण्याच्या हक्काच्या बाबतीत दोन पर्याय आहेत. पहिला असा की प्रत्येक नागरिकास कामाची हमी सरकारने दिली पाहिजे व दुसरे असे की हे अशक्य असेल तर जोपर्यंत नागरिक बेकार राहतो तोपर्यंत त्याच्या उदरनिर्वाहासाठी न्यूनतम आवश्यक वेतनाची व्यवस्था केली पाहिजे. एकंदरीत केवळ व्यक्तीस जीवंत ठेवण्यासाठीच नाही तर राष्ट्र जीवित राहण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीस काम करण्याचा हक्क प्राप्त झाला पाहिजे.^३

मानवी अधिकार आणि काम करण्याचा अधिकार

“कामाचा हक्क” हा मानवीय जीवन जगण्यासाठी पायाभूत हक्क आहे. हाताने आणि बुद्धीने सर्जनशील काम करणे, यातूनच माणसाचे माणूसपण फुलते. कामाच्या हक्कामध्ये वर्षभर कामाबरोबर किमान जीवन वेतन मिळणेही अपेक्षित आहे. मानवी अधिकारामध्ये प्रथम जीवंत जगण्याचा हक्क आहे. जीवन जगण्यासाठी “काम करण्याचाही हक्क” आहे.

मानवी लोकशाही हक्कांसाठी क्रांतिकारी लढत युरोपमध्ये १८ व्या शतकात सुरू झाली. १७८९ सालची फ्रेंच राज्यक्रांती राजकीय हक्कांसाठी झाली आणि भांडवलदारांनी लोकशाही हक्क मिळवले. पण आर्थिक हक्कांविना, कामगार लोकशाही हक्कापासून वंचितच राहिले. १८४८ साली “कामाचा हक्क” शाबित करण्यासाठी फ्रेंच कामगारांनी उठाव केला. तेंव्हापासून ही लढत चालू आहे. माणसाची जी मूलभूत माणूस म्हणून सर्जनशील काम करण्याची गरज असते ती भांडवलशाहीत लादलेल्या कामातून भागत नाही तर शारिरीक गरजा भागविण्यासाठी उत्पन्न मिळावे म्हणून तो पशुवत राहतो. भांडवलशाहीमधील कामाचे साधनरूप स्वरूप बदलून “काम” हे साध्य, मानवी अविष्कार बिंबित करणारे बनवण्यासाठी अर्थ समाजरचनेची भांडवलशाही चौकट बदलून समाजसत्तावादी समाज अर्थव्यवस्था उभारणे गरजेचे आहे. या समाजात देशाची निसर्गसंपत्ती, उत्पादनाची सर्व साधने यांचा वापर नियोजनबद्ध पध्दतीने समाजातील सर्व नागरिकांच्या भौतिक व सांस्कृतिक गरजा भागविण्यासाठी केला जाईल. रोजगार वाढ, उत्पन्न वाढ आणि कामाचे स्वरूप अर्थपूर्ण बनल्यावर समाज सत्तावादाचे कार्ल मार्क्सने मांडलेले ध्येय, प्रत्येक व्यक्तीकडून कुवतीप्रमाणे काम आणि प्रत्येक व्यक्तीला

तिच्या गरजाप्रमाणे वस्तु, सेवा सुविधा पुरवठा शक्य होईल. तो मुक्तपणे काम करील. खऱ्याखऱ्या मानवी श्रमाचे मूळ लक्षण हेच होय की, माणूस मुक्तपणे श्रम करतो. मुक्त श्रम हे माणसाच्या स्वत्वाची अभिव्यक्ती करणारे व जीवनाला समृद्ध करणारे बनतात. हाच माणसाच्या माणूसपणाचा खरा अर्थ आहे. अशा मानवी समाज उभारणीसाठी १८४८ साली मार्क्स व एंग्लसने “कम्युनिस्ट जाहिरनामा” प्रसिद्ध करून ‘जगातल्या कामगारांना एक’ होण्याचे आवाहन केले.^४

१९४८ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवी हक्कांच्या जागतिक जाहीरनाम्यात रोजगार हक्काचा समावेश केला आहे. कलम २३ (१) या कलमाप्रमाणे नागरिकाला रोजगाराचा हक्क असला पाहिजे, रोजगाराच्या निवडीचा हक्क असला पाहिजे, रोजगाराची परिस्थिती न्याय व अनुकूल असण्याचा हक्क असला पाहिजे आणि बेरोजगाराच्या काळात संबंधिताला बेरोजगार भत्याचा हक्क असला पाहिजे.

कामाचे तास, वेतनदार हे घटक समाविष्ट होतात. अर्थात हे सर्व घटकांनी युक्त असणारा रोजगाराचा हक्क अंतिम स्वरूपातील आदर्शांच्या स्वरूपाचा आहे. हा जाहीरनामा तयार करण्याच्या कामात भारत सरकारने भाग घेतला होता. आणि संयुक्तराष्ट्रांच्या ज्या आमसभेत या जाहीरनाम्याला मान्यता देण्यात आली आणि त्याचे अध्यक्ष भारतीय प्रतिनिधी होते.

आज बहुतेक प्रमुख राष्ट्रांच्या राज्यघटनामध्ये नागरिकांना रोजगाराच्या हक्काची हमी तत्त्वतः देण्यात आली आहे. परंतु प्रत्यक्षात या तरतुदींचे स्वरूप सामाजिक सुरक्षा आणि बेरोजगारी विमा या योजनांच्या कार्यवाहीत व्यक्त होते. प्रत्येकाला प्रत्येकाच्या इच्छेप्रमाणे, क्षमतेप्रमाणे काम निर्माण करून पुरविणे या अर्थाने रोजगाराचा हक्क कोणत्याच राष्ट्रात पूर्णतः दिला गेलेला नाही.^५

समाजवादी क्रांती आणि काम करण्याचा हक्क

देश व जनता यांच्या गरजा लक्षात घेऊन त्यानुसार योजना आखूनच देशाचा व त्याबरोबरच सर्वसामान्य जनतेचा विकास शक्य असतो ही मौलिक विचाराची देणगी कामगारवर्गीय विचारसरणीने-मार्क्सवाद-लेनिनवादनेच जगाला दिली. माणसाचे श्रम आपल्या फायद्याकरिता वापरणे व नंतर त्याला फेकून देणे व केवळ स्वतःच्या नफ्याकरिता उद्योगधंदे उभारणे व चालविणे ही भांडवली नीती आहे. हा भांडवली रचनेचा पाया आहे. पहिल्या महायुद्धाने साम्राज्यवाद्यांची मक्तेदारी साखळी रशियात मोडली आणि तेथील क्रांतीने कामकरी-कष्टकरी राज्य करून देश चालवू शकतात हे सिद्ध केले. साम्राज्यवाद्यांचा रशियातील सत्ताधारी

कामगारवर्गानि व जागतिक लोकशाहीने पूर्ण बिमोड केला. जागतिक राजकारणाचा एकूणच झोक पिळणाऱ्या वर्गाविरूद्ध व श्रमणाऱ्यांच्या बाजूचा होता. अशा पार्श्वभूमीवर श्रमाला, रोजगाराला, “काम करण्याच्या हक्काला” प्रतिष्ठा प्राप्त झाली.

१९३६ च्या रशियन च्या रशियन घटनेत हा हक्क स्पष्टपणे मान्य केला होता व या हक्काची शाश्वती कशावर अवलंबून आहे हे ही घटनेत दर्शविले गेले. १९३६ च्या रशियन घटनेत कलम ११८ खालील प्रमाणे आहे.

रशियातील सर्व नागरिकांनी काम करण्याचा हक्क राहिल याचा अर्थ त्यांना खात्रीने काम मिळेल आणि कामाचा गुण व माप याप्रमाणे त्यांना त्याबद्दल दामही मिळेल. या कामाच्या हक्काची शाश्वती खालील गोष्टीमुळे उत्पन्न झाली आहे.

- १) राष्ट्रीय अर्थव्यवहाराची समाजवादी विचाराप्रमाणे व्यवस्था लावली आहे.
- २) रशियन समाजात उत्पादक शक्तींची सातत्याने वाढ झाली आहे.
- ३) आर्थिक मंदीचे संकट येण्याची शक्यताही नष्ट झाली आहे.
- ४) बेकारी अजिबात नष्ट केली आहे.

हक्काप्रमाणेच ‘काम करणे’ हे नागरिकांचे कर्तव्य आहे, सन्मान्य असे कर्तव्य आहे असा उल्लेख रशियन घटनेत आहे.

घटनेतील कलम १२ खालीलप्रमाणे आहे.

रशियात सदृढ शरीराच्या प्रत्येक नागरिकांचे ‘काम करणे’ हे एक सन्मान्य कर्तव्य आहे. कारण त्यातील तत्वच हे आहे की, “जो काम करित नाही त्याला खायला मिळणार नाही.” रशियात समाजवादाच्या खालील तत्वांची अमंलबजावणी झाली आहे.

“प्रत्येकाला त्याच्या कुवतीप्रमाणे काम द्या व त्यांच्या कामाप्रमाणे मोबदला द्या.”

१९५१ च्या रशियन घटनेमध्ये १० व्या प्रकरणातील कलम ११८ प्रमाणे सोवियत नागरिकांना रोजगाराचा हक्क आहे. म्हणजेच रोजगार हमी कामाच्या गुणवत्ता व प्रमाणाप्रमाणे मोबदल्याचा हक्क आहे असे स्पष्टपणे म्हटले आहे.

सोवियत रशियाच्या १९७७ च्या घटनेतील कलम ४० मध्ये रोजगार हमीच्या हक्काचा उल्लेख आहे. शासनाच्या आर्थिक क्षमतेचा विचार न करता प्रत्येक बेरोजगार व्यक्तिला शासनाने रोजगार दिला पाहिजे असा

अर्थ होत नाही हे सूचित केले आहे. लिओनिट डॅनिलोव यांच्या मते, रोजगाराचा हक्क हा मानवाच्या मूलभूत हक्कामध्ये असला पाहिजे. रशियात एकही बेरोजगार कोणत्याही दिवशी अस्तित्वात नव्हता. तात्काळ रोजगार उपलब्ध होत होता.^६

भारताची स्वातंत्र्य चळवळ व गांधी

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीच्या नेतृत्वाखाली लढल्या गेलेल्या स्वातंत्र्य लढ्यात रोजगार हमीचे बीजे आढळून येतात. स्वराज्य, सुराज्य, कल्याणकारी राज्य, समाजवाद अशा वाढत्या श्रेणीचे ध्येय-धोरणे जाहीर करून त्यामागे लोकबळ उभे करण्याचे प्रयत्न आपल्या स्वातंत्र्य आंदोलनात सतत व नेटाने केले जाऊ लागले. भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा हा केवळ राजकीय स्वातंत्र्याचा लढा न राहता तो सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक स्वातंत्र्याचा व्यापक लढा होता. खादी व ग्रामोद्योग या आर्थिक कार्यक्रमांना स्वातंत्र्य लढ्याच्या कार्यक्रमाचा भाग म्हणून दिलेल्या विधायक कार्यक्रमात महत्वाचे स्थान होते. खादी व ग्रामोद्योग हे खेड्यातील जनतेला कमीत-कमी भांडवलाच्या सहाय्याने अनुरूप असे रोजगार पुरवित असतात व त्यातून त्याचा विकास साधण्याचा प्रयत्न करीत असतात. कमीत-कमी भांडवलात जास्तीत-जास्त रोजगार पुरविण्याचे साधन म्हणून खादी व ग्रामोद्योगाकडे पाहिजे जाते. स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये ग्रामीण स्त्री-पुरुषांचा सहभाग वाढून तिचे व्यापक लोक आंदोलनात जसजसे रूपांतर होवू लागले तसतसे 'स्वातंत्र्य' या मागणीचे अर्थ व आशय लोकाभिमुख होवू लागले. त्यामध्येच 'प्रत्येकाला काम आणि कामाचा दाम' या मागणीला मूळ हक्काचा दर्जा प्राप्त होवू लागला. खादी व ग्रामोद्योगातून उत्पादक रोजगार पुरविला जात होता व त्याद्वारे या कार्यक्रमाच्या लाभधारकांचा आर्थिक विकास साधला जात होता. आर्थिक स्वातंत्र्याबरोबर 'प्रतिष्ठेने जगण्याचा हक्क' प्राप्त होत होता. खुद्द गांधीजींनी म्हटले होते की चरखा हे कमीत कमी भांडवलात उत्पादक रोजगार पुरविणारे साधन आहे उद्या जर अन्य मार्गाने हा रोजगार व्यापक प्रमाणात उपलब्ध करून देणे शक्य झाले तर चरखा जाळून टाकण्यास हरकत नाही. मानवाला प्रतिष्ठेने जगण्याच्या हक्कासाठी उत्पादक रोजगार उपलब्ध झाला पाहिजे. ही त्या पाठीमागची भूमिका आहे. स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी असणाऱ्या प्रमुख राजकीय पक्षांनी म्हणजे काँग्रेस, कम्युनिस्ट व समाजवादी यांनी स्वातंत्र्य म्हणजे कामाचा, दामाचा आणि फुरसतीचा हक्क ही घोषणा घुमविली.^७

औंध संस्थानची राज्यघटना आणि काम करण्याचा हक्क

औंध संस्थानच्या प्रदेशात वारंवार दुष्काळ परिस्थिती निर्माण होत असे. औंध संस्थानातील आटपाडी, खटाव, माण, कुंडल या तालुक्यामध्ये सतत पडणाऱ्या दुष्काळामुळे जनतेला हलाखीचे जीवन जगावे लागत होते. या दुष्काळी परिस्थितीचा विचार करून त्यावेळचे औंधचे संस्थानिक बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी यांनी सन १९१८-१९ मध्ये संस्थानात दुष्काळी कामे सुरू केली. जनतेच्या रोजगाराबरोबरच उत्पादक स्वरूपाची कामे केली. पडीक जमिन लागवडीखाली आणण्याचा प्रयत्न केला. पाझर तलाव, पूल, बांधारे बांधणे, इमारतींची दुरुस्ती करणे इ. स्वरूपाची कामे करून जनतेला दुष्काळ परिस्थितीत मदत केली.

१९३८ साली त्या काळी इंग्रजांचे राज्य असताना औंध संस्थानचे राजे बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी यांनी महात्मा गांधींचा संदेश लक्षात घेऊन त्यानुसार संस्थानची घटना बनविली. त्या घटनेत नागरिकांच्या जगण्याचा हक्क ग्रंथित करण्यात आला आणि कामसू माणूस बेकार असेल तर सरकारने काम दिलेच पाहिजे हा हक्कही ग्रंथित करण्यात आला. प्रत्येक काम करू इच्छिणाऱ्या इसमास जगण्यासाठी कमीत कमी लागणारा मेबदला देऊन काम सरकारकडून मिळविण्याचा हक्क राहिल.

गांधीवादी घटना राबविताना श्रमदानाचे, समाजाला सुरक्षित करण्याचे प्रयोग बाळासाहेबांनी केले. १९४१-४२ च्या दुष्काळामध्ये श्रमदानाने धरणे बांधण्याची कार्ये केली. पंचायतीमार्फत रोजगाराची कामे राबविण्यात आली. “काम करण्याच्या हक्का”तून गांधीवादी ग्रामराज्याच्या प्रयोगाची सुरुवात औंध संस्थानात केली.”

भारतातील काम करण्याच्या अधिकाराचा आढावा

ब्रिटिश साम्राज्यविरोधी स्वातंत्र्याच्या चळवळीत ग्रामीण स्त्री-पुरुषांचा सहभाग वाढवून तिचे व्यापक लोकआंदोलनात जसजसे रूपांतर होवू लागले तसतसे ‘स्वातंत्र्य’ या मागणीचे अर्थ व आशय अधिक लोकाभिमुख होवू लागले. त्यामध्येच ‘प्रत्येकाला काम आणि कामाचा दाम’ या मागणीला मूळ हक्काचा दर्जा प्राप्त होवू लागला. स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी होणाऱ्या प्रमुख राजकीय पक्षांनी म्हणजे काँग्रेस, कम्युनिस्ट व समाजवादी यांनी स्वातंत्र्य म्हणजे कामाचा, दामाचा आणि फुरसतीचा हक्क ही घोषणा घुमविली. १५ ऑगस्ट १९४७ ला स्वातंत्र्याची सत्ता स्वीकारताना पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरू यांनी नभोवाणीवरून सांगितले की, “आम्हाला मोठ्या लष्कराचे, भंपकबाज राजवाड्याचे स्वराज्य करावयाचे नाही. साम्राज्य तर आमच्या

स्वप्नीही नाही. आम्हाला हरएक हिंदी माणसाला अन्न, वस्त्र, घर, शिक्षण, व आरोग्य सुलभतेने प्राप्त होईल असली राजवट स्थापावयाची आहे.” या संदेशात स्वराज्याची सोपी कल्पना आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळांत भारताच्या संविधानात ‘काम करण्याचा हक्क’ हा मूलभूत हक्कांत समाविष्ट न करता राज्याच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये समाविष्ट करण्यात आला. तथापि ‘काम करण्याचा हक्क’ व त्याबरोबरच प्रतिष्ठेने जगता येईल येवढा रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे समाजाचे अगर राज्यकर्त्यांचे कर्तव्यच आहे हे तत्व त्यामध्ये स्वीकारले आहे. संविधानातच ते अंतर्भूत झाला आहे असे म्हणता येईल.

“काम करण्याचा हक्क” या तीन शब्दांत शब्दांत स्वराज्याचे आणि सुराज्याचेही सार ठरविलेले आहे. महात्मा गांधींनी हरिजनांमध्ये लिहिले की, “हे महान राष्ट्र स्वराज्याचा धक्का सोसूनही जिवंत राहिल.” बराच विचार करूनही “स्वराज्याचा धक्का” या शब्दाचा अर्थ त्यावेळी कोणालाही कळला नव्हता. मात्र आज तो अर्थ इतक्या तीव्रतेने हृदयाला जाणवतो आहे की त्याचे नुसते स्मरणही तेवढाच भयंकर धक्का देईल. राष्ट्रपिता महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली लढल्या गेलेल्या स्वातंत्र्य संग्रामात ‘रोजगार हमी योजने’ची बीजे आढळून येतात असे म्हणता येईल. खादी व ग्रामोद्योग हे खेड्यातील जनतेला कमीत कमी भांडवलाच्या साहाय्याने अनुरूप असे रोजगार पुरवित असतात व त्यातून त्यांचा विकास साधण्याचा प्रयत्न करीत असतात. यामुळे आर्थिक स्वातंत्र्याबरोबरच ‘जगण्याचा हक्क’ व त्याचबरोबर प्रतिष्ठेने जगण्याचा हक्क प्राप्त होत होता.

सामान्य माणसाचे स्वराज्य हे त्याच्या श्रमामधून निर्माण होणार आहे. याविरहीत ही सारी सुखस्वप्ने व्यर्थ आहेत आणि जर स्वराज्य निर्माण करून ते भोगण्याचा सामान्य माणसाचा हक्क मान्य झाला आहे तर त्यातच त्याचा काम करण्याचा हक्क मान्य झाला आहे.

हरएकाचे स्वराज्यात झटून काम करण्याचे कर्तव्य आहे हा विचारच बरोबर आहे. पणजोवर सर्वाना कामे मिळण्याची शक्यता वाटेल अशी समाजव्यवस्था निर्माण झाली नाही तोवर काम नसल्यास काम मिळाले पाहिजे असा प्रत्येकाला हक्क आहे व तो समाजाच्या प्रतिनिधीला सरकारच्या विरुद्ध बजावता आला पाहिजे. योग्य तितके म्हणजे ७ ते ८ तास श्रम करून जीवन वेतन मिळेल व असे काम कोणालाही मिळेल अशी समाजव्यवस्था निर्माण होण्याने, सारे प्रश्न सुटण्याच्या मार्गास लागणार आहेत. असे काम न मिळाल्यास ते मागण्याचा प्रत्येक नागरिकाला मूलभूत हक्क असणे इष्ट आहे. काम मिळाले व त्याची शाश्वती झाली की जीवन वेतन मिळाले. जीवन वेतन याचाच अर्थ अन्न, वस्त्र, निवारा इत्यादी सुखाने राहता येईल अशी साधने

मिळणे. स्वराज्यातील सर्व कायदे हे बेकारी नष्ट करणे, सर्वांना काम व जीवन वेतन मिळवून देणे, या दिशेने झाले पाहिजेत.

सामान्य माणसाला त्याच्या आवडीचे काम करण्याचा हक्क मिळाला पाहिजे. अर्ज करून व सरकारने न मानल्यास घटनेचा आश्रय घेऊन, हा हक्क बजावता आला पाहिजे. राज्य कोणीही करा, पण जरूर ते शिक्षण, आजारपणात औषध, बेकाराला काम, त्याच्या योग्यतेनुसार काम, बेकारभत्ता मिळाला पाहिजे. “काम, दाम, विश्रांती, शिक्षण, आरोग्य, अन्न, वस्त्र, निवारा” हे सहज प्राप्त होईल. तेव्हाच स्वराज्याचे ‘सुराज्य’ किंवा ‘रामराज्य’ होईल.

ग्रामीण भागात राहणाऱ्या व काम करू इच्छिणाऱ्या कोणाही मनुष्यास बेरोजगार राहावे लागणार नाही. सदृढ शरीराच्या प्रत्येक मनुष्यास काम दिले जाईल. निर्वाह वेतन दिले जाईल. लोकशाहीमध्ये जगण्याचा हक्क हा मतदानाच्या हक्काशी जोडला गेलेला आहे. ज्याप्रमाणे दुसऱ्याकरवी मतदान करता येत नाही त्याप्रमाणे दुसऱ्या करवी अन्नसेवनही करता येत नाही. त्याचप्रमाणे ‘सर्वांना काम’ हे उद्दीष्ट अमंलात आणण्यासाठी आवश्यक ती साधनसामुग्री, विज्ञान-तंत्रज्ञान व प्रशासकीय यंत्रणा भारतापाशी आहे. सामान्य माणूस हा लोकशाहीचा कणा आहे. त्याला रोजगार मिळाला नाही तर लोकशाही टिकू शकणार नाही. ज्या समाजात अन्न, वस्त्र, निवारा यांचे नियोजन नीट होत नाही तेथे प्रगती तर नसतेच पण धर्मही नसतो.

“काम करण्याचा हक्क” मिळवून देण्यासाठी, नागरिकाला निर्वाहाचे साधन अथवा रोजगाराचा हक्क प्राप्त करून कामाची गरज असलेल्या, कष्टाचे काम करण्याची तयारी असलेल्या, अकुशल व्यक्तीस रोजगार मिळवून दिल्यामुळे सुखाने राहता येईल अशी साधने मिळणे आवश्यक आहे.

“योग्य कायदा करून, आर्थिक नियोजनाने अगर कसेही करून सर्व काम करणाऱ्यांना काम मिळेल असे सरकारने केलेच पाहिजे. कामाबरोबर वेतन व त्याबरोबर प्रतिष्ठेने जीवन मान राहिल अशी कामाची व्यवस्था असली पाहिजे. काम करणाऱ्यांना विश्रांतीचा उपभोग घेता आला पाहिजे. सामाजिक व सांस्कृतिक अशी सर्व सुसंधी त्यांना मिळणे जरूर आहे, हे सर्व देणे सरकारचे कर्तव्य आहे.

रोजगाराच्या हक्कासंबंधी भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वांसंबंधी कलम ३९, ४१ व ४३ ही कलमे लक्षात घ्यावी लागतात.

कलम ३९ (अ) :-

याकलमाप्रमाणे स्त्री व पुरुषांना उपजीविकेची आवश्यक ती साधने मिळविण्याचा समान हक्क प्राप्त व्हावा या दिशेने शासनाने धोरण राबविले पाहिजे.

कलम ४१ :-

याकलमाप्रमाणे शासनाने आपली आर्थिक कुवत लक्षात घेवून, सर्व स्त्री-पुरुष नागरिकांना रोजगार, शिक्षण, बेकारी, वृद्धत्व, आजारपण, अपंगत्व व इतर प्रतिकूल परिस्थितीत समान सार्वजनिक हक्क मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे.

कलम ४३ :-

याकलमाप्रमाणे शासनाने, व्यक्तीगत अथवा सहकारी माध्यमातून, कायदे करून आर्थिक संघटना स्थापन करून किंवा इतर कोणत्याही मार्गाने शेतमजूर, औद्योगिक व इतर कामगार यांना काम, जीवनावश्यक वेतन, चांगले जीवनमान, विरंगुळा, सामाजिक व सांस्कृतिक संधी मिळतील अशा पध्दतीने रोजगाराची शक्यता प्राप्त करून दिली पाहिजे.

वरील तरतुदी लक्षात घेऊन घटना लिहिणाऱ्यांनी रोजगाराच्या प्रश्नाचा साकल्याने विचार केला होता असे स्पष्ट होते. अर्थात प्रत्येक नागरिकाला रोजगार उपलब्ध करून देण्याची सरकारची जबाबदारी सरकारच्या आर्थिक कुवतीच्या मर्यादेतच लक्षात घ्यावी असे भारतीय घटनेच्या तरतूदीतून व्यक्त होते.

“काम करण्याचा हक्क” हे घटनेमधील मार्गदर्शक तत्व हक्कांमध्ये साकार करण्याचे पुरोगामी व क्रांतीकारक पाऊल महाराष्ट्र राज्याने “महाराष्ट्र रोजगार हमी कायदा” मंजूर करून उचलले असे म्हणता येईल. स्वातंत्र्यलढ्यातील या आकांक्षाचे प्रतिबिंब भारतीय संविधानामध्ये राज्यांसाठी घालून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वात पडलेले दिसून येते. महाराष्ट्र सरकारने कायदा करून हे मार्गदर्शक तत्व परिपूर्ण व सफल केले. मार्गदर्शक तत्वे उद्याचे अधिकार आहेत. मार्गदर्शक तत्वांची अमंलबजावणी करण्याचे बंधन सरकारवर नसले तरी कल्याणकारी राज्य निर्माण करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्वे अमलात आणावी लागतात. महाराष्ट्रातील प्रत्येक नागरिकाला समाजाने रोजगाराची हमी दिली व त्याद्वारे प्रतिष्ठेने जीवन जगण्याची संधि दिली. मार्गदर्शक तत्वे अमलात आणण्याच्या दिशेने एक पाऊल म्हणून रोजगाराच्या हक्काची मांडणी केली आहे. कामाचा हक्क,

त्याची कायदेशीर हमी हा ह्या कायद्याचा भाग आहे. हा हक्क नाकारला तर कोर्टात जाता येते व शासन यंत्रणेला जाब विचारता येतो. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण श्रमिकाने लढून मिळविलेला हा एक अमूल्य अधिकार आहे व ती गोष्ट ह्या कायद्यात ग्रंथित केली आहे. “काम द्या नाहीतर बेरोजगार भत्ता द्या’ ही घोषणा या कायद्याने तत्वतः मान्य केली आहे.”

काम महाराष्ट्रातील “महाराष्ट्र रोजगार हमी कायदा” १९७७ मध्ये निर्माण करून ‘सर्वांना काम आणि कामाचे दाम’ मिळवून देण्यास प्रयत्नशील राहिले. “मागेल त्याला काम” हे रोजगार हमी योजनेचे तत्व आहे. रोजगार हमी योजनेतून ‘कामाचा हक्क’ निर्माण झाला आहे.^९

भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्वे यांचा समावेश आणि त्यांतील काम करण्याच्या अधिकारांबाबतची मांडणी

एखादा हक्क मूलभूत हक्क असल्यास त्याची पूर्तता करण्यात सरकार अयशस्वी झाल्यास नागरिक सरकारला कोर्टात खेचू शकतो व कोर्ट सरकारला दंड देवू शकते. या अर्थाने सध्या केंद्र सरकार किंवा राज्य सरकारला बेरोजगार व्यक्ती कोर्टात खेचू शकत नाही. बेरोजगार व्यक्तिला नुकसान भरपाई देण्याचे न्यायालयाचे बंधन सरकारवर राहत नाही. म्हणजेच सध्या रोजगाराच्या हक्काला संरक्षण नाही. पर्यायाने रोजगार हक्क मूलभूत हक्क नसल्यामुळे बेरोजगार व्यक्तीला व्यापक, सर्वस्पर्शी व परिपूर्ण सामाजिक सुरक्षा देण्याचे बंधनही सरकार नाकारू शकते.^{१०}

जेव्हा काम करण्याची इच्छा असणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या आवडीचा, त्याच्या क्षमतेस व कौशल्यास सुसंगत असा उत्पादक, अर्थपूर्ण व समाजोपयोगी रोजगार सातत्याने मिळतो तेव्हाच त्या समाजाचा खऱ्या अर्थाने विकास झाला असे म्हणता येईल.

सुसंस्कृत, समाधानी, शांततापूर्ण, संघर्षरहित समाजनिर्मितासाठी रोजगाराचा हक्क मूलभूत हक्कामध्ये समाविष्ट करण्याच्या गरजेबद्दल तात्विक पातळीवर तज्ञांच्या व राजकीय नेतृत्वामध्ये एकमत होणे शक्य आहे. स्वातंत्र्याचा हक्क, मतदानाचा हक्क, मालमत्तेचा हक्क जसे मूलभूत हक्क आहेत त्याचप्रमाणे रोजगाराचा हक्क मूलभूत हक्क असणे आवश्यक आहे. कारण ज्या शे. ३० ते ४० टक्के लोकांना जगण्यासाठी आपली श्रमशक्ती विकण्याखेरीज दुसरा कोणताही पर्याय असत नाही. मालमत्तेची मालकी मोठ्या प्रमाणात विषम असते अशा समाजात रोजगाराचा हक्क मूलभूत हक्क असणे अपरिहार्य ठरावे.

प्रा. वि. म. दांडेकरांच्या मते, रोजगाराचा हक्क घटनेच्या मूलभूत हक्कामध्ये समाविष्ट करणे आर्थिकदृष्ट्या परवडणार नाही. त्यामुळे पडणारा आर्थिक बोजा शासनाच्या आर्थिक कुवतीमध्ये बसणार नाही. रोजगाराचा हक्क मूलभूत हक्क मानल्यास त्यामध्ये रोजगार निवड, वेतन दर, रोजगाराची जागा, बेरोजगार भत्ता इ. घटकांचा समावेश होतो. रोजगाराचा मूलभूत हक्क केल्यास प्रत्येक बेरोजगार व्यक्तीस शासनाकडे उपलब्ध असणारे किंवा उपलब्ध करून दिले जाणारे कामच करावे लागेल. अशावेळी दिलेल्या कामास नकार दिल्यास संबंधित व्यक्तिस नुकसान भरपाई मागण्याचा हक्क ठेवू नये. अशा व्यक्तीस बेरोजगार भत्ता देणे सरकारवर बंधनकारक असू नये. प्रा. दांडेकर यांच्या मते, रोजगार निवडीच्या हक्काला समाजाच्या गरजांचे बंधन असलेच पाहिजे. सरकारने उपलब्ध करून दिलेल्या कामातून कोणते निवडावयाचे याचे स्वातंत्र्य व्यक्तीस देता येईल पण अमूक एक काम दिले तरच मी ते काम करेन अन्यथा मला बेरोजगार भत्ता द्यावा असे म्हणण्याचा हक्क नागरिकास देता येणार नाही. समाजाला आवश्यक असणाऱ्या व उपलब्ध कामातूनच रोजगाराची निवड बेरोजगाराला करावी लागेल. रोजगाराच्या मूलभूत हक्कामध्ये प्रत्येकाला कुशल व अकुशल कामगारास रोजगार निवडीचा हक्क किंवा अधिकार देता येणे शक्य व व्यवहार्य नाही.

भारतीय राज्यघटनेमध्ये कामाचे प्रमाण व कामाची गुणवत्ता यांचा संदर्भ नाही. रोजगार हक्काप्रमाणे काम दिल्यास कमाल वेतनदर, कामाचे प्रमाण, स्वरूप व गुणवत्ता यावर ठरावा तर किमान वेतनदर तत्कालिन परिस्थितीशी सुसंगत, सामाजिकदृष्ट्या स्वीकारार्ह असे निर्वाह वेतन असलेच पाहिजे. रोजगार हक्काखाली काम देताना शक्यतो ज्या कामाचे वस्तुनिष्ठ मापन करणे शक्य आहे, ज्यात गुणवत्तेचा फारसा संबंध येत नाही अशीच कामे घ्यावी लागतील. कुटुंबियांच्या पोषणास आवश्यक ते निर्वाह उत्पन्न एवढा रोजगार त्याला मिळालेच पाहिजे. “रोजगाराची हमी अशी असावी की काम प्रत्येकाच्या घराजवळ आणि शेतातील कामाइतकेच सोईस्कर असावे.” महाराष्ट्र रोजगार हमी योजनेतही हाच दृष्टीकोन स्वीकारला आहे.

भारताच्या राज्यघटनेत रोजगाराच्या हक्काचा समावेश मूलभूत हक्कात न करता त्यासंबंधीच्या तरतुदी शासनसंस्थेच्या धोरणात्मक मार्गदर्शक तत्वे या शीर्षकाखाली कलम ३२ मध्ये खालीलप्रमाणे तरतूद केली आहे.

या कलमाचा थोडक्यात सारांश असा की, सरकारने आपल्या आर्थिक वाढीच्या व सामर्थ्याच्या मर्यादित लोकांना “कामाचा हक्क” प्राप्त करून देण्याची तजवीज केली पाहिजे. बेकारी, म्हातारपण, आजारीपण व अशाच दुसऱ्या गरजा उत्पन्न झाल्या तर सार्वजनिक मदत सरकारकडून मिळाली पाहिजे.

स्वराज्याचे सारे चित्र या कलमात आहे. पण हे कलम बजावता येईल असा प्रजेला हक्क देण्याचे ऐवजी सरकारसाठी मार्गदर्शक तत्व म्हणून सदर गोष्टींचा उल्लेख करित आहे.

“काम करण्याच्या हक्का”तून सर्वगोष्टी सुलभ होतात. काम मिळाले व त्याची शाश्वती झाली की जीवन वेतन मिळेल. जीवन वेतन याचाच अर्थ अन्न, वस्त्र, निवारा इ.

महाराष्ट्रातील शेती, शेतकरी व दुष्काळाचा प्रश्न

महाराष्ट्रातील शेती ही मुख्यतः कोरडवाहू आहे. महाराष्ट्रातील ५८ टक्के लोक ग्रामीण भागातील आहेत. त्यापैकी सुमारे ६१ टक्के लोक शेतीवरच अवलंबून आहेत. महाराष्ट्र हा दऱ्याखोऱ्यांचा आणि डोंगराळ प्रदेश आहे. यामध्ये ३० टक्के लोक शेतमजूर म्हणून काम करित आहेत. फक्त १२ टक्के जमीन ही पाण्याखाली आहे. तज्ञांच्या अंदाजानुसार महाराष्ट्रात ३० टक्के जमीन ओलिताखाली येण्याजोगी आहे पण त्या दिशेने प्रगती अगदी मंद गतीने चालू आहे. महाराष्ट्रातील कोकणपट्टी व चंद्रपूर-भंडारा हे भरपूर पावसाचे जिल्हे आहेत. तेथे भात-शेती व्यक्तिरिक्त इतर पिके फारशी नाहीत. इतर सर्व जिल्ह्यात ज्वारी व बाजरी ही प्रमुख पिके आहेत. काळी सुपीक जमीन असलेल्या खानदेश, वऱ्हाड व नांदेड-परभणी जिल्ह्यात कापूस हे महत्वाचे नगदी पीक आहे. भुईमुग व इतर तेलबिया कोकणाबाहेर बहुतेक जिल्ह्यात आहेत. शाळू, करडी, गहू, हरबरा एवढीच महत्वाची रब्बीची पिके आणि तीही मर्यादित क्षेत्रात आहेत. महाराष्ट्रातील सुमारे ३५ टक्के भूक्षेत्र (सातारा, सांगली, पुणे, अहमदनगर, बीड, औरंगाबाद, उस्मानाबाद, सोलापूर) ह्या जिल्ह्यातील बराच भाग कमी पावसाचा, त्यामुळे अवर्षणप्रवण भाग आहे. अनियमित व अपुऱ्या पावसामुळे येथील शेती बेभरवशाची आहे. आणि येथला कोरडवाहू शेतकरी २०/२५ एकराची शेती असली तरी पोटापाण्याच्या विवंचनेत असतो.

महाराष्ट्रातील सधन शेती म्हणजे मुख्यतः बागायती शेती. ऊस, केळी, द्राक्षे, भाजीपाला ही महाराष्ट्रातील प्रमुख बागायती पिके आहेत. एकूण लागवडीखालील जमिनीपैकी उसाचे क्षेत्र फक्त १.५ टक्के आहे. कोकण व विदर्भात ऊस लावण्यास जमीन व हवामान अनुकूल नाही.

दुष्काळ परिस्थिती आणि शेतीचा अनियमितपणा यामुळे वर्षातील निम्ने दिवस ग्रामीण जनतेच्या हाताला काम नसते. ऊस तोडणीसारखी कामे त्यांना करावी लागतात. राज्यातील ७३ तालुके अवर्षणग्रस्त आहेत. दरवर्षी कोठे ना कोठे दुष्काळग्रस्त परिस्थिती असतेच त्यावेळी शेतकरी व शेतमजूर बेकार होतात.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात महाराष्ट्रात अनेक वेळा दुष्काळ निर्माण झाला होता. १८७६, १८८०,

१९२०-२१, १९४०-४१ या काळात महाराष्ट्रात दुष्काळाची मोठी झळ शेतकरी, मजूर यांना बसली होती. या दुष्काळ परिस्थितीमध्ये ब्रिटिश सरकारने केलेली अपुरी मदत, रोजगाराविषयी अनास्था, शेतकऱ्यांची पिळवणुक, दुष्काळ निवारण उपायांचा अभाव, दुष्काळ परिस्थितीमध्ये शेतकऱ्यांवर केलेला अन्याय व दुष्काळ परिस्थितीमध्ये करावयाच्या उपाययोजना यासंबंधीचे विवेचन लोकमान्य टिळक यांनी “केसरी” या वर्तमानपत्रातून केले. म. फुले यांनी “शेतकऱ्यांचा आसूड” या ग्रंथामध्ये करून जनजागृती केली. ब्रिटिशांचे शेतीविषयक धोरणांवर टिका केली आहे.^{११}

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर महाराष्ट्रात १९५२-५३, १९६५-६६, १९७०-७३, १९८५-८७ या काळात फार मोठे दुष्काळ पडले. तर स्थानिक स्वरूपाचे दुष्काळ महाराष्ट्रात सतत पडत आहेत. दरवर्षी किमान एक दोन जिल्ह्यामध्ये हजार-पाचशे गावांमध्ये दुष्काळ असतोच ही वस्तुस्थिती सरकारने वेळोवेळी प्रसिध्द केलेल्या अहवालातून व आकडेवारीद्वारे पुरेशी स्पष्ट झाली आहे. महाराष्ट्रातील दुष्काळ समस्या ही कायमस्वरूपी समस्या बनली आहे.

या दुष्काळामुळे संपूर्ण महाराष्ट्रात पुन्हा एकदा लोकजीवन उध्वस्त करणारी भयानक परिस्थिती निर्माण होऊ पहात आहे. पिण्याच्या पाण्याची टंचाई, भाववाद, हजारो लोकांचे दुसऱ्या प्रदेशात स्थलांतर, रोजगाराचा अभाव, कुपोषण आणि रोगराई यासारखे ग्रामीण जनतेचे प्रश्न आणखीनच तीव्र होत आहेत. शेतीच्या व ग्रामीण भागाच्या आजवरच्या खुरट्या विकासामध्ये एक कुंठित अवस्था निर्माण झाली आहे. ग्रामीण महाराष्ट्रातील दारिद्र्य, बेकारी व विषमतेच्या जुनाट आणि चिवट दुखण्याने दुष्काळात पुन्हा उचल खाल्ली आहे. त्यामुळे दुष्काळाची झळ जरी सर्वच ग्रामीण जनतेला पोचत असली तरी नेहमीप्रमाणेच त्याचा सर्वांत जास्त तडाखा भूमिहीन, शेतमजूर, गरीब व मध्यम शेतकरी जनतेला बसत आहे.^{१२}

महाराष्ट्राची भौगोलिक रचना व मोसमी पावसाचा वट्टा यांच्या वैशिष्ट्यामुळे राज्याच्या वेगवेगळ्या भागात वेगवेगळ्या प्रमाणात पाऊस पडतो. पर्जन्यमानात मोठी घट झाल्यास महाराष्ट्राचा दोनतृतियांश भाग दुष्काळात ओढला जातो. महाराष्ट्रातील एकूण लागवडी योग्य क्षेत्रापैकी सुमारे ६ टक्के क्षेत्र विहिरींच्या पाण्याखाली भिजते. महाराष्ट्रातील जमीनीचे वैशिष्ट्य म्हणजे वर्षभर ओलावा टिकवून धरू शकणारी जमीन कुठेही नाही. त्यामुळे भरपूर पावसाच्या प्रदेशात म्हणजे कोकण व घाट प्रदेशात देखील उन्हाळ्यात पाण्याचा आणि जमिनीतील ओलाव्याचा तुटवडाच असतो. राज्यात पाण्याची टंचाई निर्माण होण्याला तेथील भूशास्त्रीय परिस्थितीही काही प्रमाणात कारणीभूत ठरते.

जमिनीची विषम वाटणी आणि बिगर शेती व्यवसायामध्ये फारसा रोजगार न वाढल्याने लहान शेतकरी व शेतमजुरांची संख्या वाढताना दिसत आहे. अपुरी जमीन व भांडवलाची चणचण यामुळे लहान शेतकऱ्यांना केवळ शेतीच्या आधारे पोटभरणे अशक्य होते. लहान शेतकऱ्यांनाही मजुरीशिवाय जीवन जगणे असह्य होते. शिवाय भूमीहीन मजुरांची संख्या वेगाने वाढत आहेच. महाराष्ट्रातील शेतमजुरांमध्ये स्त्रियांची संख्या मोठी आहे. ग्रामीण भागातील बलुतेदार व्यवस्था मोडकळीस आल्याने शेतमजुरांच्या संख्येत वाढ होण्यास मदत झाली आहे.

महाराष्ट्रामध्ये शेती पावसावर अलवंबून असल्यामुळे व भांडवल आणि तंत्रज्ञानाच्या पुरवठ्याअभावी मागास राहिल्यामुळे धान्यउत्पादनात वाढ झाली नाही. दुष्काळ परिस्थितीत अमेरीकेतून धान्य मोठ्या प्रमाणावर आयात करावे लागले. महाराष्ट्रामध्ये पंजाब-हरियाणासारखी हरितक्रांती आकाराला आली नाही. दुष्काळ अजूनही हटलेले नाहीत; पाणी, जमीन, जंगले व श्रमशक्ती यांचे योग्यप्रकारे सांगड अजूनही घातलेली नाही. १९५७ ते ६५ च्या काळात “कसेल त्याची जमीन” या तत्वाची घोषणा करत महाराष्ट्रामध्ये कूळ कायदे झाले परंतु त्यांची अंमलबजावणी अजूनही झाली नाही. कोरडवाहू विभाग आणि आर्थिक कुवत नसलेले गरिब-मध्यम शेतकरी यांची स्थिती या काळात खालावली. शेतकरी व शेतमजुरांची दारिद्र्यरेषेखालील स्थिती वाढली. महाराष्ट्रातील सिंचनव्यवस्थेचा मंदगतीने आणि विषमपध्दतीने झालेला विकास, पाणी-जमीन-जंगले या निसर्गसंपत्तीचा अशास्त्रीय पध्दतीने व मूठभरांच्या हितासाठी होत असलेला वापर आणि अपव्यय, त्यातून निर्माण झालेला पर्यावरण समतोलाचा प्रश्न, शेतीचा आजवर झालेला खुरटा, कुंठित आणि विषम विकास इ. कारणांमुळे दुष्काळात भर पडत गेली आहे.^{३३} महाराष्ट्रात दुष्काळ परिस्थितीत शासन तात्पुरत्या स्वरूपात रोजगार, सोयी सुविधा पुरविते त्यामुळे दुष्काळनिवारण्यास तुटपुंजे मार्ग शासन अवलंबिते. भांडवली नवतंत्र कुवतीच्या बाहेर असल्यामुळे लहान शेतकरी शेती विकासाच्या कक्षेच्या बाहेरच राहिला आहे. कुटुंबातील जमिनीचे क्षेत्र निरनिराळ्या कारणाने कमि होत गेल्यामुळे शेतीतून पोटापुरते उत्पन्न त्याला मिळत नाही आणि रोजगाराचा प्रश्न त्याला भेडसावतो आहे.

महाराष्ट्र सरकारने दुष्काळाचा विचार करण्यासाठी पारदासानी, सुरवठणकर आणि सुब्रह्मण्यम यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमल्या. दुष्काळ ‘अस्मानी नसून सुलतानी आहे’, दुष्काळ ‘निसर्गनिर्मित नसून मानवनिर्मित आहे.’ दुष्काळ परिस्थितीमुळे शेतकरी-शेतमजुरांचा रोजगार तर नाहीसा झालाच पण पोटाला अन्न नाही आणि जनावरांना चारा नाही अशी परिस्थिती निर्माण झाली. स्वातंत्र्योत्तर काळातही ‘दुष्काळ निवारण’ उपाययोजनावरच प्रामुख्याने भर राहिला.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर पंचवार्षिक योजनेतर्गत विविध योजना राबविण्यात आल्या. मात्र या योजनांचा लाभ मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांना अधिक झाला. लहान शेतकरी, शेतमजूर या योजनांपासून वंचित राहिले. श्रीमंत लोक अधिक श्रीमंत झाले आणि गरीब आणखीनच गरीब झाले भूमीहिनांची संख्या वाढली. कायमस्वरूपी अवर्षणग्रस्त भागासाठी कायमस्वरूपी योजना राबविली नाही. जमिनीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी आणि जादा रोजगारनिर्मितीच्या दृष्टीने प्रयत्न केले गेले. शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी जे उपाय योजले जातात त्यात धोके आणि अनिश्चितता असते. हे धोके लहान शेतकरी पत्करू शकत नाहीत. अशा शेतकरी, शेतमजुरांना दुष्काळ परिस्थितीत जास्तीत जास्त उत्तेजन देण्याची व जास्त उत्पन्न मिळवून देण्याची, दुष्काळ परिस्थितीत लहान शेतकरी व शेतमजुरांना रोजगार पुरविण्यासाठी तसेच कामाची हमी देण्यासाठी दुष्काळ निर्मुलनाचा एक उपाय म्हणून महाराष्ट्र शासनाने १९७२ पासून 'रोजगार हमी योजना' राबविण्यात आली. या रोजगार हमी योजनेमुळे दुष्काळपरिस्थिती व टंचाईच्या काळात मागणीप्रमाणे सतत वर्षभर "मागेल त्याला आणि कामाप्रमाणे दाम" या तत्वानुसार "जिवन जगण्याचा" व "कामाचा हक्क" देण्यात आला आहे.^{१४}

१९७२-७३ ची दुष्काळ परिस्थिती आणि रोजगार हमी योजना

१९७२-७३ या वर्षात महाराष्ट्रात अभूतपूर्व अशी दुष्काळ परिस्थिती निर्माण झाली होती या परिस्थितीत ग्रामीण भागातील विपन्नावस्थेने गांजलेल्या लोकांना जगणे कठिण झाले होते. नदया, नाले, विहिरीदेखील कोरड्या पडलेल्या होत्या. त्याशिवाय जनावरांच्या चान्याचा पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न निर्माण झालेला होता. शेती व्यवसाय संकटात शेतकरी आणि शेतमजूर यांच्या जगण्याचा प्रश्न निर्माण झाला होता. ह्या दुष्काळामध्ये ग्रामीण जनतेवर बेकारी व उपासमारीचे अरिष्ट आले. ग्रामपंचायत वा गावाच्या हद्दीत मजुरांना कामे मिळत नव्हती. मोठ्या प्रमाणावर मजुरांचे स्थलांतर होऊन ग्रामीण बेरोजगारांचे लोढेच्या-लोढे शहराकडे मोलमजुरीसाठी धावत होते. ग्रामीण जीवन असह्य झाले होते. ७०% लोकांच्या जगण्याचे साधन शेती निरूपयोगी ठरली होती. त्याचे परिणाम आर्थिक, राजकीय, सामाजिक स्वरूपात प्रकट होत होते. १९७२ च्या मे मध्ये महाराष्ट्रात एकाच दिवशी रोजगार हमीच्या कामावर पन्नास लाख लोक होते असा इतिहास आहे. १९७०-७३ मधील अवर्षणाची झळ राज्यांतील जवळजवळ ८० टक्के गावे व ५० दशलक्ष लोकसंख्येपैकी जवळपास १५-३० दशलक्ष लोकांना बसली व एकूण परिस्थितीने अरिष्टाचे स्वरूप धारण केले. अन्नधान्याचा घटता पुरवठा व राहणीमानाचा वाढता खर्च यामुळे अवर्षणग्रस्त परिस्थितीचा महाराष्ट्रातील लिंगभाव अधिष्ठित

श्रमविभागणीवरही परिणाम झाला.^{१५}

या परिस्थितीच्या गरजेमधून दुष्काळी कामाची योजना पुढे आली. या दुष्काळ परिस्थितीमध्ये स्त्री-पुरुषांनी स्वातंत्र्याला साजेशी अशी भूमिका घेतली दुष्काळ पडला म्हणून दयेवर, दानधर्मावर आधारलेल्या सरकारी अगर सेवाभावी संस्थांच्या अन्नछात्रातले अन्न न खाता काम करूनच खायचे, स्वाभिमानाने जगून दुष्काळाशी मुकाबला करायचा ही ती भूमिका होती. यासाठी सामूहिकपणे सरकारकडे काम मागायचे. त्यातील कमाईचाच घास खायचा अशा मागण्यांची व कार्यक्रमांची आखणी केली. गावोगावी स्त्री-पुरुष संघटित होवू लागले. काम मागणारे मोर्चे निघू लागले. सुरुवातीला लोकप्रतिनिधी, सरकार आणि नोकरशाही यांनी त्याकडे दुर्लक्ष करण्याचा प्रयत्न केला. काम मागणाऱ्यांना तुरुंगात पाठवले जाऊ लागले. लोकांतील असंतोष वाढतच गेला. निरनिराळ्या राजकीय पक्षांच्या संघटना, शेतकरी, शेतमजूर, कष्टकऱ्यांच्या संघटना या दुष्काळात मदतीला धावून आल्या होत्या. १९७२ च्या दुष्काळामध्ये कष्टकरी जनतेने अन्नधत्राची, फुकट खायला देण्याची मागणी न करता आमच्या हाताला काम द्या, आम्हाला महिन्याला आठ किलो धान्य द्या ही मागणी केलेली होती. १९७२ मध्ये वैरागला शेतकरी कामगार पक्षाच्या नेतृत्वाखाली 'आम्हाला काम द्या' आणि 'धान्य द्या' या मागणीसाठी पंचवीस हजार लोकांचा मोर्चा काढला गेला.^{१६}

या पार्श्वभूमीवर, तरूण व ज्येष्ठ नागरिक व वि. म. दांडेकरांसारख्या बुद्धिजीवींनी कार्यकर्त्यांच्या गटांबरोबर व विरोधी पक्षांसोबत एकत्र येऊन दुष्काळविरुद्ध राज्यांतील लोकांना संघटित करण्यासाठी व राज्य सरकारने सर्वांगीण दुष्काळ निवारण कार्यक्रम हाती घ्यावा याची मागणी करण्यासाठी 'दुष्काळ निवारण व निर्मूलन समिती' ची १९७१ मध्ये स्थापना केली. या मागणीसाठी व कामाच्या हक्कासाठी शेतमजूर व शेतकरी संघटना व विविध राजकीय पक्षांनी चळवळी केल्या. दुष्काळ निर्मूलनासाठी अधिक व्यापक व कायमस्वरूपी योजना आखण्यात यावी, ही ग्रामीण भागातील जनतेची मागणी होती.^{१७}

गरिबांना व मजुरांना माणूस म्हणून जगवणं ही पार मोठी समस्या राज्यापुढे होती, तसेच मजुरांचे होणारे स्थलांतर रोखणे व त्यांना गावाच्या हद्दीत काम मिळवून देणे. अकुशल काम करू इच्छिणाऱ्या प्रत्येक धडधाकट व्यक्तिला रोजगार पुरविणे. महाराष्ट्रातील ओलित क्षेत्राचे प्रमाण खूपच कमी आहे. पावसाच्या अनिश्चिततेमुळे राज्यातील कोणता ना कोणता बाग सतत अर्वाषणाच्या छायेतच असतो. राज्यातील नव्वदपेक्षा अधिक तालुके दुष्काळमय असतात. अधूनमधून अपवादात्मक वर्ष सोडल्यास अर्वाषणामुळे महाराष्ट्रातील अर्वाषण छायेतील गरिब, अल्पभूधारक शेतकरी आणि भूमिहीन शेतमजुरांची आर्थिक स्थिती मोठी बिकट

होते. गरिब मजुरांची स्थिती कशी सुधारू शकेल. यासाठी १९७२ मध्ये, विविध समाजगटांच्या दबावामुळे पागे योजनेच्या धर्तिवर राज्यसरकारने दुष्काळ निवारण कार्यक्रम म्हणून 'रोजगार हमी योजनेची' घोषणा केली. त्यांच्या नेतृत्वाखाली १९७० मध्ये ११ जिल्ह्यांमध्ये सुरु केली. १९७२-७३ या कालावधीमध्ये 'रोजगार हमी योजनेसाठी' २.२३ कोटी रुपये इतकी तरतुद अर्थसंकल्पात करण्यात आली होती. जनआंदोलनाच्या रेट्यामुळे 'रोजगार हमी योजना' अस्तित्वात आली. गरिबांच्या सातत्यपूर्ण चळवळीमुळे व विरोधी पक्ष व राज्य काँग्रेस पक्षातील वजनदार गटांनी या योजनेला पाठिंबा दर्शविल्यामुळे सरकारने ही योजना कायद्यात परिवर्तित केली. महाराष्ट्र शासनाने १९७७ मध्ये 'महाराष्ट्र रोजगार हमी कायदा' मंजूर केला. या कायद्याचे विधिनियमात रूपांतर करून दाखवण्यामध्ये वि. स. पागे यांचे फार मोठे योगदान आहे. दुष्काळी कामांच्या गरजेमधूनच रोजगार हमी योजनेचा जन्म झाला. सत्तेमधील आणि विरोधी पक्षातील नेत्यांनी दुष्काळ हे राज्याचे संकट मानून पावले उचचली. रोजगार हमी अंतर्गत किमान कार्यक्रम राबविले म्हणून काही लोकांना उदरनिर्वाहाचे साधन मिळाले. रोजगार हमी योजनेमधून ग्रामीण भागामध्ये पाझर तलाव, नालाबंदिंग, सामाजिक वनीकरण, जलसंधारण यांसारखी कामे १९७२ च्या दुष्काळामध्ये करून रोजगाराबरोबरच सामाजिक राष्ट्रीय मालमत्ताही निर्माण करण्यामध्ये रोजगार हमी योजनेची भूमिका महत्वपूर्ण ठरली. शासनाच्या कार्यक्षम व सातत्यपूर्ण प्रतिसादाभावी, एक सर्वकष व कायमस्वरूपी योजनेची व गरिबांना 'मागणी करताच कामा' चा अधिकार देणाऱ्या कायद्याची मागणी या लोकचळवळीमधून मिळाली. दुष्काळपिडित जनतेला 'रोजगार हमी योजनेमुळे' प्रतिष्ठेचे जीवन जगण्याचा दिलासा मिळू लागला.^{१८}

रोजगार हमी योजनेच्या अमलबजावणीत लोकचळवळीचे योगदान

महाराष्ट्रात राज्यातील इतर दारिद्र्य निवारण कार्यक्रमांच्या तुलनेत रोजगार हमी योजना सुरु होण्यात जनआंदोलनांचा सहभाग अधिक होता. १९७०-८० च्या दरम्यान ग्रामीण श्रमिकांना संघटित करणाऱ्या अनेक संघटनांचा उदय झाला, ज्यांची रोहयोची अमलबजावणी होण्यात आणि त्याला कायदेशीर पातळीवर मान्यता मिळण्यात महत्वाची भूमिका होती. या लोकचळवळीमुळे रोजगाराचा हक्क तर केंद्रभागी आणलाच, सोबत प्रस्थापित सामाजिक सत्तासंबंधाविरुद्ध जनसंघटन उभारून ग्रामीण दुर्बळांच्या सबलीकरणास चालना दिली. १९६० च्या उत्तरार्धात अनेक चळवळींचा उद्भव आढळतो. अभ्यासकांनी या नवीन राजकीय कृतीशीलतेला 'बिगर पक्षीय राजकीय संघटना', 'तृणमूल उपक्रमशीलता' किवा 'परिवर्तनाचे नवीन सारथी' म्हणून संबोधले.

१९७८ पर्यंतच्या पहिल्या कालखंडात सरकारने रोजगार हमीचे तत्व स्वीकारावे व रोहयो कायद्यात कामगाराभिमुख तरतुदींचा समावेश असावा, यासाठी संबंधित संघटनांनी मोहीम काढली. १९७८ नंतरच्या कालखंडात रोहयो कायद्याची योग्य अमलबजावणी व्हावी व बदलत्या परिस्थितीनुसार काही तरतुदीमध्ये बदल घडवून आणण्यावर भर देण्यात आला.

या लोकचळवळीत प्रामुख्याने खालील लोकचळवळींचा समावेश होतो.

महाराष्ट्र राज्य शेतमजूर परिषद :-

अवर्षणाविरूद्ध ग्रामीण गरिबांना संघटित करण्याच्या हेतूने अहमदनगर जिल्ह्यातील श्रीरामपूर तालुक्यात दत्ता देशमुखांसारख्या लाल निशाण पक्षाच्या नेत्यांना या पक्षाशी निगडित अशी 'महाराष्ट्र राज्य शेतमजूर परिषद' ही ग्रामीण कामगार संघटना स्थापन केली. १९७१ मध्ये शहरी कामगारांच्या मदतीने 'आला रे आला कष्टकरी आला' या घोषणेभोवती २५ हजार ग्रामीण श्रमिकांचे परिषदेने मुंबईत निदर्शन भरविले. दुष्काळ निवारणाच्या उपक्रमांची व्याप्ती वाढविण्यासाठी सरकारवर दबाव आणून परिषदेच्या अनेक मागण्या मान्य करण्यास भाग पाडले. आपल्या मागण्या मांडण्यासाठी परिषदेने निर्देशनं, संप, रस्ता रोको, घेराव, धरणे, मोर्चे, उपोषण व सरकारकडे अर्जविनंत्या व प्रतिनिधीक मंडळ यांसारख्या अनेक दबाव तंत्रांचा वापर केला.

अवर्षणप्रवण भागांमध्ये रेशनिंग पुरविणे, दुष्काळ निवारण केंद्रावरती वेळेवर किमान वेतनाच्या अमलबजावणीसाठी शोध समिती स्थापणे, काळाबाजार व भाववाढ रोखणे, पोलिसांच्या दादागिरीवर नियंत्रण व नवीन रोजगार संधी उपलब्ध करून देणे, या मागण्या सरकारने मान्य कराव्या यासाठी परिषदेने फेब्रुवारी १९७२ मध्ये रस्ता रोको केले. जेव्हा सरकार ग्रामीण श्रमिकांना वेतन देण्यात असमर्थ ठरले तेव्हा परिषदेने मुंबई-पुण्यातील औद्योगिक कामगारांकडून ४० लाख रुपये जमा केले. या दबावामुळे रोजगार हमीचा मुद्दा राज्य काँग्रेस नेतृत्वाने आपल्या १५ सूत्री कार्यक्रमात समाविष्ट केला. एप्रिल १९७२ मध्ये राज्य सरकारने 'रोजगार हमी योजना' दुष्काळ निवारण कार्यक्रम म्हणून राज्यभर लागू करण्याचे ठरविले.

रोहयो कार्यान्वित केल्यानंतर परिषदेने या योजनेतील तत्कालीन तरतुदींच्या योग्य अमलबजावणीवर लक्ष केंद्रित केले. संघटित कामगार वर्गाचे हक्क ग्रामीण गरिबांना मिळावेत यासाठी रोहयो वेतनाचे दुपटीकरण, आठ तासांचा कामाचा दिवस, आठवड्याची सुट्टी, पन्नास व त्यापेक्षा अधिक लोकांनी कामाची मागणी करताच रोहयोचे काम सुरू करणे अशा परिषदेच्या मागण्या राहिल्या. 'मागणी करताच रोजगाराचा हक्क' या

घोषणेद्वारे दुष्काळ निवारण कार्यक्रम एक कायमस्वरूपी हक्क मिळविण्यासाठी परिषद प्रयत्नशील राहिली. या योजनेसाठी राज्य सरकारने कायमस्वरूपी निधी उभा करावा, अशी मागणी परिषदेने केली. रोहयोसार्ठ शहरी व्यावसायिकांकडून कर आकारला जावा असा प्रस्ताव मांडला. १९७४ मध्ये भारताच्या संविधानातील कलम ४१ मधील शासनाच्या मार्गदर्शक तत्वांच्या अन्वये काम मागणाऱ्याला पूर्ण रोजगार देण्याची जबाबदारी सरकारने आपल्या वित्तीय व आर्थिक धोरणाचा मूलभूत उद्देश म्हणून एका परिपत्रकाद्वारे स्वीकारला. या परिपत्रकात परिषदेच्या सर्व मागण्या समाविष्ट करून या योजनेच्या निधीसाठी नवा व्यावसायिक कर लागू करण्याचे जाहीर केले.

१९७८ मध्ये परिषदेच्या मागण्यांमध्ये स्त्री-पुरुषांना समान वेतन, सामाजिक सुरक्षितता, पेन्शन भत्ता, पाळणाघर, पिण्याचे पाणी निवारा, ओळखपत्र, बाळंतपणाची सुट्टी, रोहयोची काम जंगल खात्यातही लागू करणे ह्या परिषदेच्या मागण्या होत्या. १९८४ मध्ये प्रथमच परिषदेने उच्च न्यायालयात जनहित याचिका दाखल करून अहमदनगर जिल्ह्यात रोहयोची कामे सुरू न केल्यास सरकारने बेकारी भत्ता द्यावा असे सुचविले. रोहयो काम कायमस्वरूपी नसतानादेखील ग्रामीण गरिबांना संघटित करून त्यांना संघटित शहरी कामगारांच्या तोडीचे हक्क मिळवून देण्यात परिषदेची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरली.^{१९}

श्रमिक संघटना :-

१९६७ मध्ये पुण्यात मागोवा या मार्क्सवादी विद्यार्थी गटाची स्थापना झाली. दुष्काळ तीव्र असताना श्रमिक संघटनेची स्थापना झाली असल्यामुळे, आदिवासींना रोजगार मिळवून देण्यावर त्यांचा प्रमुख रोख होता. कार्यकर्ते रोहयो कामांच्या स्थळांवर राहत व शोषण व जमिनदारांचा प्रतिकार करण्यासाठी आदिवासींमध्ये जाणीव जागृती करत. संघटनेने आदिवासींच्या छळवणुकीविरुद्ध अधिकार व पोलिस यांना धारेवर धरले. रोजगारासाठी सरकारने कार्यक्रम हाती घ्यावा, मागणी करताच रोहयोची कामे सुरू करणे, रोहयो कामांवर देखरेख करणे, काम, वेतन, अन्न धान्याच्या दर्ज्याचा हिशोब ठेवणे, पिण्याचे पाणी, भ्रष्टाचारांवर पाळत ठेवणे ही काम तरूण मंडळाचे कार्यकर्ते करीत असत.

कष्टकरी संघटना :-

मुंबईतील कॅथॉलिक चर्चांच्या सदस्यांनी १९७९ मध्ये कष्टकरी संघटना स्थापन केली. संघटनेच्या

सुरूवातीच्या काळात रोहयोसंबंधी संघटन करणे महत्वाचे काम होते. जेव्हा १९८२ मध्ये ठाणे जिल्ह्यात दुष्काळ सदृश्य परिस्थिती निर्माण झाली त्या वेळेस संघटनेने रोहयोची मागणी केली व सरकारने सहा हजार आदिवासींसाठी १३ रोहयो केंद्राना मंजुरी दिली. १९८२ मध्ये धरणग्रस्तांसाठी रोहयो राबविण्यासाठी संघटनेने मागणी केल्यानंतर डहाणू व जव्हार तालुक्यांत अनुक्रमे ४० व २०० रोहयो कामे सुरू करण्यात आली. बहुतेक काम रस्ता बांधणीविषयी असल्यामुळे, संघटनेने सामाजिक वनीकरण, मृदसंधारण व लहान धरणे सरकारने रोहयोने राबवावी, असा आग्रह धरला. आदिवासींवरील जमीनदारांची पकड मोडीत काढण्यासाठी संघटनेने रोहयो वर्षभर राबविण्याची मागणी केली.

समन्वय समिती :-

सरकारी धोरणाविरुद्ध एकत्रित येण्यासाठी व ग्रामीण महाराष्ट्रातील कामगार संघटनांच्या कामांमध्ये सुसूत्रीकरण साधण्यासाठी १९८१ मध्ये परिषद व शेतकरी शेतमजूर पंचायतीने संयुक्तरित्या समन्वय समिती स्थापन केली. रोहयो संदर्भात राज्यभर मोहिमा होणे व विधानसभेमध्ये त्याविषयी प्रश्न उपस्थिती करण्याचे काम समितीने केले. तत्कालीन कृषी वेतनाएवढे रोहयोतील वेतन असावे यासाठी ७५ हजार रोहयो कामगारांचा एक दिवसांचा राज्यव्यापी संप समितीने १९८२ मध्ये संघटित केला. समितीने रोहयो कायद्यात प्रसुति लाभ, पिण्याचे पाणी, वेतनाचा चोख हिशोब, पाळणाघर यांसारख्या सुविधांसाठी कार्य केले. हजेरीपुस्तक कारकुनांची संघटना बांधून व रोहयोवरील कामगारांचे व शेतकऱ्यांचे संयुक्त संमेलन भरवून समितीने रोहयोच्या कामातील दिरंगाई कमी करण्यात व वाढीव वेतनाच्या थकबाकीची भरपाई करून घेण्यात १९८७ मध्ये यश मिळवले.

युवक क्रांती दल :-

पुण्यातील एक विद्यार्थी संघटना म्हणून १९६९ मध्ये युक्रांदची सुरूवात झाली. दुष्काळ निवारण व निर्मूलन समितीत युक्रांदचा सहभाग होता. परिषदेप्रमाणेच युक्रांदच्या नेत्यांनाही रोहयो कायमस्वरूपी रोजगार कार्यक्रम व्हावा असे वाटत असतानाच, जाती अधिष्ठीत वर्गीय शोषणासंबंधी त्यांचे विकसनशील विचार व जातीविरहीत समाज उभारण्याबद्दलच्या त्यांच्या कल्पना त्यांनी आपल्या कृतीत समाविष्ट केल्या. १९७३ मध्ये दलितांमध्ये 'एक होऊन' सप्तर्षीनी दलितांना संघटित केले. परिषदेप्रमाणे युक्रांदाही ग्रामीण गरिबांनी मागणी करताच उपलब्ध होणारा कायमस्वरूपी रोजगार कार्यक्रम म्हणून रोहयो आवश्यक वाटत होती. दलितांचे

भौतिक व सांस्कृतिक शोषण मिटविण्यासाठी व त्यांच्याकडे भांडवल निर्माण करण्यासाठी रोहयोअंतर्गत कोणत्या प्रकारची सार्वजनिक मालमत्ता निर्माण करावी याचा निर्णय दलितांना करू द्यावा, असे युक्रांदचे मत होते.

शेतकरी कामगार पक्ष :-

शेतकरी कामगार पक्षाने तर राज्यभर कामाच्या मागणीसाठी ग्रामीण भागामध्ये मोहिम आखून शेतमजूर-शेतकऱ्यांचा प्रचंड उठाव केला ठिकठिकाणी सभा, परिषदा व मोर्चे संघटित केले. १९७२ साली सांगली जिल्ह्यातील इस्लामपुर येथे शेतकरी कामगार पक्षाने काढलेल्या मोर्चावर पोलिसांनी बेहूट गोळीबार केला. त्यामध्ये ४ व्यक्ति जाग्यावर हुतात्म्या झाल्या, १९७२ च्या दुष्काळात जी चळवळ उभी राहिली त्यात लोकांचा प्रचंड सहभाग होता आणि कही जणांनी बलिदानही केले. १९७२ मध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील वैराग येथे शेकाप च्या नेतृत्वाखाली आम्हाला 'काम द्या आणि धान्य द्या' ह्या मागणीसाठी मोर्चा काढला गेला.

ग्रामीण गरिबांना रोजगाराच्या हमीसाठी काम मागणाऱ्या अनेक चळवळी महाराष्ट्रात अस्तित्वात आल्या. समाजवादी व साम्यवादी विचारांशी बांधीलकी असणाऱ्या चळवळींनी नेतृत्व केले. आपल्या संघर्षातून दुष्काळ निवारण कार्यक्रम एक कायमस्वरूपी रोजगार कार्यक्रम करण्यात व त्यातील कामगारांना शहरी औद्योगिक कामगारांचे हक्क मिळवून देण्यात लोकचळवळी यशस्वी ठरल्या. रोहयोद्वारा सार्वजनिक मालमत्ता उभारण्यासाठी या लोकचळवळी प्रयत्नशील राहिल्या.^{३०}

समारोप :-

मानवी अधिकारामध्ये प्रथम जीवन जगण्याचा हक्क आहे. जीवन जगण्यासाठी काम करण्याचा हक्कही अभिप्रेत आहे. १९३६ मध्ये प्रत्येकाला त्याच्या कुवतीप्रमाणे काम द्या आणि कामाप्रमाणे मोबदला द्या. असा प्रकारचा हक्क सो. युनियनच्या राज्यघटनेने दिला. भारतामध्ये प्रथम औंध संस्थामामध्ये प्रथम 'कामाचा हक्क' नागरिकांना देण्यात आला. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतही 'कामाच्या हक्काला' महत्व प्राप्त झाले. भारतीय राज्यघटनेत 'काम करण्याचा हक्क' हा मूलभूत हक्कांमध्ये समाविष्ट न करता त्यासंबंधीच्या तरतुदी मार्गदर्शक तत्वामध्ये केल्या आहेत. महाराष्ट्रात प्रथम मार्गदर्शक तत्वातील ह्या तरतुदींना कायदेशीर स्वरूप १९७७ मध्ये मिळाले. रोहयो अमंलबजावणीत लोकचळवळीचे योगदान महत्वाचे आहे. अशा प्रकारे 'कामाचा हक्क' देणारे महाराष्ट्र हे देशोतील पहिले घटकराज्य आहे.

संदर्भग्रंथ

१. पागे वि. स. - 'नवेराष्ट्रदर्शन रोजगार हमी योजना', वाङ्मय प्रकाशन समिती, पृ. ७-९.
२. "ग्रामायन रोजगार हमी मार्गदर्शिका", पृ. १-३.
३. कॉ. दिघे पी. डी. - "काम करण्याचा हक्क, एक अव्वल राजकारण", प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, एप्रिल २००१, पृ. ३१-३२.

प्रकरण : १

१. पागे वि. स. - 'नवेराष्ट्रदर्शन रोजगार हमी योजना', वाङ्मय प्रकाशन समिती मुंबई, १९९८, पृ. ९-१०.
२. बोराळकर कृ. दि. - "राजकीय सिध्दांत", विधा बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, पृ. ९१-९२.
३. उपरोक्त, पृ. ७९-८१.
४. डॉ. ब्रम्हे सुलभा - "रोजगार", प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, पृ. १-३.
५. डॉ. पाटील जे. एफ., डॉ. ककडे व्ही. बी. - "भारतातील बेरोजगारी आणि रोजगाराचा हक्क", प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, १९९२, पृ. १६-१७.
६. पागे वि. स. - 'नवेराष्ट्रदर्शन रोजगार हमी योजना', वाङ्मय प्रकाशन समिती, मुंबई, १९९८, पृ. ६७-६९, ९४.
७. डॉ. मंत्री ल. भा. - 'रोजगार हमी व नवी अंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्था', प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, २००१, पृ. ३९-४०.
८. पंत आप्पा - 'मुलखावेगळा राजा', महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई आणि मानसन्मान प्रकाशन, पुणे १९८६, पृ. ३०-३३.
९. पागे वि. स. - 'नवेराष्ट्रदर्शन रोजगार हमी योजना', दिनांक २० फेब्रुवारी १९४९ 'माऊली' प्रकाशनात प्रसिध्द झालेला लेख "काम करण्याचा हक्क" पृ. ६३-६६, ६९-७१.
१०. भोळे भा. ल. - 'भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण', पृ. ११२-११३.
११. प्रा. पाटील जे. एफ., डॉ. ककडे व्ही. बी. - "रोजगाराचा हक्क - बेरोजगार भत्ता - प्रश्न व पर्याय", प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, एप्रिल २००१, पृ. २०-२१, २३-२४.

१२. ब्रम्हे सुलभा, नेने रा. प. - 'महाराष्ट्रातील शेतमजूर', महात्मा फुले समता प्रतिष्ठान पुणे, पृ. ७, २४-२५.
१३. देसाई दत्ता - 'महाराष्ट्रातील दुष्काळ', मागोवा प्रकाशन पुणे, पृ. १०-१२.
१४. उपरोक्त, पृ. ४८, ५२, ८९, १००, १०३, १२३.
१५. आमदार देशमुख गणपतराव - "रोजगार हमी योजना महाराष्ट्राची आणि केंद्र सरकारची", प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, एप्रिल २००१, पृ. १०, ६०-६१.
१६. उपरोक्त, पृ. ६२.
१७. आचार्य गरूड शांताराम - "बेरोजगारी-रोजगार हमी आणि गावसभा", प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, एप्रिल २००१, पृ. ५७.
१८. प्राचार्य पाटील ए. बी. - 'रोजगार हमी योजना सामाजिकदृष्ट्या उपकारक, प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, एप्रिल २००१, पृ. ४९-५०.
१९. पटेल सुजाता - 'महाराष्ट्रातील रोजगार हमी योजना', समाज परिवर्तनाचे एक साधन, समाज प्रबोधन पत्रिका, एप्रिल जून २००६, पृ. १३६-१३७.
२०. शाजी जोसोफ - 'रोहयोच्या अमंलबजावणीत लोकचळवळीचे योगदान', समाज प्रबोधन पत्रिका, एप्रिल-जून २००६, पृ. १४२-१४३, १४५-१४९.

